

Alicja Szerląg

Kulturowy potencjał wychowania w rodzinie na styku kultur – orientacje rodziców i dzieci

Wychowanie w Rodzinie 9, 23-40

2014

Artykuł został opracowany do udostępnienia w internecie przez Muzeum Historii Polski w ramach prac podejmowanych na rzecz zapewnienia otwartego, powszechnego i trwałego dostępu do polskiego dorobku naukowego i kulturalnego. Artykuł jest umieszczony w kolekcji cyfrowej bazhum.muzhp.pl, gromadzącej zawartość polskich czasopism humanistycznych i społecznych.

Tekst jest udostępniony do wykorzystania w ramach dozwolonego użytku.

„Wychowanie w Rodzinie” t. IX (1/2014)

Alicja SZERŁĄG

Uniwersytet Wrocławski, Polska

Kulturowy potencjał wychowania w rodzinie na styku kultur – orientacje rodziców i dzieci

The cultural potential of the family upbringing in the borderland
of cultures – parents’ and children’s orientation

Streszczenie

Odmienność kulturowa jest czynnikiem istotnie stratyfikującym funkcjonowanie rodziny w obrębie jej samej, jak i poza nią, zwłaszcza w wymiarze społecznym. Owa odmienność generuje w konsekwencji specyficzny dla niej kulturowy system, konceptualizowany przez tzw. kulturowy kanon dziedziczony w ramach międzygeneracyjnej transmisji. Istotne są przy tym: zakres owego przekazu, kulturowy typ rodziny, przestrzenie doświadczania odmienności kulturowej oraz style radzenia sobie z odmiennością na stykach kultur, wyznaczone przez takie czynniki, jak historyczność i czas. Składają się one z kolei na wypracowanie strategii radzenia sobie z ową odmiennością, z tzw. kulturowym dualizmem, która jest pokoleniowo zróżnicowana, ewoluuje bowiem od kulturowego konsensusu ku międzykulturowej orientacji. U jej podstaw lokuje się przy tym specyficzna aksjologia pogranicza kulturowego. Strategię tę postrzegać można zatem jako kapitał społeczny, tak w odniesieniu do odmiennych kulturowo jednostek, jak i odmiennych kulturowo wspólnot, funkcjonujących w granicach wielokulturowego społeczeństwa.

Słowa kluczowe: rodzina zróżnicowana kulturowo, kulturowy system rodziny, międzygeneracyjny przekaz, przenikanie się kultur, aksjologia na styku kultur.

Abstract

Cultural diversity is a factor significantly stratifying family functioning within its own framework as well as beyond it, particularly in the social dimension. In consequence, such diversity generates a family's specific cultural system, conceptualized by the, so called, cultural canon inherited through intergenerational transmission. It entails crucial elements, for instance the range of such transmission, the cultural type of the family, areas of experiencing cultural diversity and styles of managing diversity in the cultural borderland, determined by such factors as historical context and time. They, in turn, together contribute to the establishment of the strategy for dealing with such diversity and cultural dualism. The latter is generationally differentiated as it evolves from a cultural consensus towards intercultural orientation. Thus a, specific axiology of the cultural borderland constitutes its foundation. Hence, such a strategy can be perceived as a social capital both with reference to culturally diverse individuals as well as culturally diverse communities functioning within the framework of a multicultural society.

Keywords: culturally diverse family, family cultural system, intergenerational transmission, merging of cultures, axiology of borderland culture.

„Ludzie należący do różnych kultur mają odmienne przekonania nie dlatego, że różne są ich procesy poznawcze, ale dlatego, że doświadczyli innych aspektów świata, albo nauczyli się innych rzeczy”¹.

Preliminaria

Rodzina uwikłana w różnice kulturowe, zarówno w obrębie jej samej, jak i poza nią, stanowi złożone i wielowymiarowe środowisko wychowawczego oddziaływania. Owe różnice kulturowe kreują bowiem przestrzenie autoidentyfikacji osobowej, społecznej i kulturowej członków rodziny, także w perspektywie międzypokoleniowej transmisji. W konsekwencji przesądzają o stosunku do kultury rodzimej oraz innych kultur, szczególnie w warunkach wielokulturowego społeczeństwa i państwa zarazem. Z jednej strony mamy więc do czynienia z procesem kulturowej konceptualizacji przestrzeni życia rodzinnego, w efekcie którego dochodzi do kulturowego pozycjonowania stanowiącego o potencjale wychowawczym rodziny i ważącego na procesie kształtowania się wielowymiarowej tożsamości. Z drugiej zaś strony – z dualizmem kulturowym, przesądzającym o specyfice obywatelskich zobowiązań członków odmiennej kulturowo rodziny. Istotne jest więc określenie znaczących dla rodziców i dzieci treści

¹ R.E. Nisbett, *Geografia myślenia*, Wyd. Smak Słowa, Sopot 2009, s. 11.

kultury, które są źródłem koncyptowanych przez nich orientacji na stykach kultur, szczególnie w społecznościach zróżnicowanych narodowo, dla których symptomatyczne są historyczne pogranicza kulturowe. One to bowiem w istotnym stopniu ugruntowują i wpływają na treść oraz jakość interakcji na kulturowych pograniczach, a w konsekwencji na postawy wobec wielokulturowego państwa oraz świadomość i zakres obywatelskich wobec niego zobowiązań. Dlatego przedmiotem naukowego dyskursu uczyniono kulturowy potencjał wychowania w odmiennych kulturowo rodzinach, zamieszkujących w zróżnicowanych kulturowo społecznościach. Dzięki czemu możliwe było określenie specyfiki narodowego zróżnicowania badanych rodzin w kontekście radzenia sobie z nim, znaczących dla kulturowej identyfikacji badanych rodzin treści kultury, specyfiki kulturowej socjalizacji w rodzinie, ze szczególnym uwzględnieniem międzygeneracyjnej transmisji dziedzictwa kulturowego, a także stosunku do kultur odmiennych i jego aksjologii. Eksponując przy tym orientacje pokolenia rodziców i pokolenia dzieci we wskazanych zakresach. Powyższe uznać należy jako poznawczo istotne dla aksjologii pogranicza kulturowego w jej rodzinnych, szczególnie pokoleniowych, uwarunkowaniach, a zatem w konsekwencji również ważną przesłankę budowy kapitału społecznego wielokulturowego społeczeństwa.

Dom rodzinny jako miejsce kulturowo znaczące na styku kultur

Koncyptując miejsca znaczące dla człowieka oraz specyficzne dla nich aksjologiczne przestrzenie kulturowej autoidentyfikacji na stykach kultur, historycznie uprawomocnionych, przyjąć należy założenie, iż w powstawaniu obrazu świata i schematów znaczeniowych istotną rolę odgrywają biografia i warunki społeczno-historyczne (doświadczenie historyczne)². Miejscem zaś, w którym się one w sposób szczególny przenikają jest dom rodzinny, a więc, jak podkreśla Wiesław Theiss, swoista przestrzeń, „[...] którą człowiek tworzy i która tworzy człowieka, [...] jest zatem strukturą własną, osobistą, indywidualną, organizowaną wokół przyjmowanych wartości [...]”³. Wszystko to, co przesądza o jego kulturowej specyfice jest więc przedmiotem międzygeneracyjnego przekazu, a uobecniając się w codziennych praktykach, wiedzie ku oczekiwanej tożsamości. Jak podkreślają bowiem Jerzy Nikitorowicz, Jerzy Halicki i Jolanta Muszyńska

² J. Halicki, *Relacje międzygeneracyjne i ich jakość*, [w:] J. Nikitorowicz, J. Halicki, J. Muszyńska (red.), *Międzygeneracyjna transmisja dziedzictwa kulturowego. Globalizm versus regionalizm*, Trans Humana, Białystok 2003, s. 142.

³ W. Theiss, *Dom i ojczyzna – miejsca w świecie bez miejsc. Trzy perspektywy*, [w:] D. Lalak, (red.), *Dom i ojczyzna. Dylematy wielokulturowości*, Universitas Varsoviensis, Warszawa 2008, s. 77–78.

ska „Kultura jest wytworem wielu pokoleń. Każde z nich otrzymywało w spadku określony zasób wartości, który twórczo uzupełniony i przetworzony przekazywany był następnym generacjom. Te wytworzone w trakcie historycznego rozwoju społeczeństw i przekazywane z pokolenia na pokolenie wartości stanowią dziedzictwo kulturowe. Proces tworzenia i przekazywania wartości stanowi *continuum*, a świadomość ciągłości jest istotnym elementem tożsamości człowieka”⁴. Tożsamość staje się więc w ramach interakcji zwłaszcza w środowisku rodzinnym, które dostarczają różnego rodzaju doświadczeń, w tym także tych o kulturowej proveniencji, integrowanych w spójny system⁵. Każda rodzina bowiem, w ramach siebie właściwego systemu, wytwarza określoną strukturę organizacyjną, która, jak podkreśla Salvador Minuchin, wpływa na wzory interakcji zachodzących w granicach rodziny⁶. Cechami zaś specyficznymi tegoż systemu są⁷:

- c a ł o ś c i o w o ś ć (zasada stałości) – rodzina jest tworzona przez grupę osób stanowiących kompleksową i jednolitą całość,
- o r g a n i z a c y j n a z ł o ż o n o ś ć – rodzina składa się z różnych mniejszych jednostek albo podsystemów (np. członek rodziny, rodzice – matka i ojciec, kolejne pokolenia jako odrębne podsystemy w granicach całego systemu), które razem tworzą większy system rodzinny i których efektywności funkcjonowania przesądza o efektywności całego systemu,
- w s p ó ł z a l e ż n o ś ć – osoby i podsystemy, tworzące system rodziny, są wzajemnie zależne i wzajemnie na siebie wpływają, a zatem jakkolwiek zmiana w jednej części systemu rodziny powoduje zmiany w obrębie funkcjonowania całego systemu.

Cechą atrybutywną tak pojętego systemu rodziny jest również różnicowanie, dzięki któremu możliwe jest powiązanie własności systemu rodziny, jak i atrybutów poszczególnych jej członków w granicach specyficznego dla rodziny systemu⁸. Różnicowanie to, według Murraya Bowena, dotyczy kierowania procesami kształtowania się tożsamości, regulacji granic oraz zarządzania emocjonalnym klimatem rodziny, a zatem również zdolności członków rodziny do wyrażania swojej indywidualności i autonomicznego działania w warunkach „związania emocjonalnego” z innymi członkami rodziny. Ważny jest przy tym poziom tolerancji, odzwierciedlający się w procesach regulujących wewnętrzne granice rodziny, jej emocjonalny klimat oraz kształtujących tożsamości członków rodziny⁹. Jeśli więc istotą owego różnicowania uczynić odmienność kultu-

⁴ J. Nikitorowicz, J. Halicki, J. Muszyńska, *Wstęp*, [w:] Ciż (red.), *Międzygeneracyjna transmisja...*, dz. cyt., s. 7–8.

⁵ H. Mamzer, *Tożsamość w podróży. Wielokulturowość a kształtowanie tożsamości jednostki*, Wyd. Nauk. Uniwersytetu im. Adama Mickiewicza w Poznaniu, „Seria Socjologia Nr 32”, Poznań 2003, s. 50.

⁶ Za: M. Płopa, *Psychologia rodziny. Teoria i badania*, Oficyna Wyd. „Impuls”, Kraków 2005, s. 16.

⁷ Tamże, s. 16–18.

⁸ Por.: M. Płopa, *Psychologia rodziny...*, dz. cyt., s. 70.

⁹ Tamże, s. 71.

rową poszczególnych członków rodziny czy rodziny jako całości, a czynnikiem hierarchizującym system tolerancję, to zaryzykować można tezę, iż im wyższy jest poziom tolerancji w systemie rodzinnym wobec odmienności kulturowej, tym silniej nasycza ona treści kultury obecne w międzygeneracyjnym przekazie, uobecniającym się w rodzinnej socjalizacji. W efekcie tworzone są sprzyjające autonomii kulturowej w systemie rodziny warunki, bazujące na:

- specyfice odmienności i/lub pokoleniowego zróżnicowania kulturowego w rodzinie,
- uznanym i pielęgnowanym w rodzinie dziedzictwie kulturowym,
- typie systemu kulturowego rodziny, a zatem na strategiach wypracowanych w rodzinie i służących do zarządzania zadaniami rodziny (kształtowanie tożsamości, określanie zewnętrznych i wewnętrznych granic, dysponowanie rodzinnymi zasobami, zdobywanie środków na utrzymanie, radzenie sobie ze stresem, adaptacją do sytuacji trudnych i wydarzeń życiowych, sprawowanie władzy, wychowanie potomstwa, podział ról itp.)¹⁰, a także typie generowania etosu¹¹,
- specyfice komunikacji międzypokoleniowej, zarówno w płaszczyźnie mikro (pokolenie rodzinne – relacje pomiędzy dziadkami, rodzicami, dziećmi i wnukami oparte na wzajemnych związkach i uczuciach), jak i makro (pokolenia historyczno-społeczne, czyli wspólne doświadczanie określonych zdarzeń w podobnym okresie swojego życia przez jednostki urodzone w danym przedziale czasu oraz ukształtowane na skutek tych wydarzeń wspólne dla nich postawy)¹², skutkujących zrozumieniem i wypracowaniem nowych standardów interpretacji rzeczywistości, wspólnych dla przedstawicieli różnych pokoleń¹³,
- pozytywnych więziach wewnątrzrodzinnych, które sprzyjają przełamywaniu konfliktogennego charakteru kulturowego zróżnicowania w obrębie systemu rodziny,
- aksjologii kulturowego porozumienia w rodzinie i poza nią.

Wskazane uwarunkowania wespół koncypują „przeżycia pokoleniowe”, które „[...] stają się układem odniesienia lub zgoła pryzmatem, przez który [owe pokolenia – wtrąc. A.S.] oglądają późniejsze swoje społeczne doświadczenia”¹⁴, sprzyjając międzypokoleniowemu uczeniu się – uczeniu się od siebie¹⁵.

¹⁰ M. Plopa, *Psychologia rodziny...*, dz. cyt., s. 82.

¹¹ Zob.: J. Nikitorowicz, *Dziedzictwo kulturowe i etos generacji – problemy przekazu międzypokoleniowego*, [w:] J. Nikitorowicz, J. Halicki, J. Muszyńska, (red.), *Międzygeneracyjna transmisja...*, dz. cyt., s. 24–32.

¹² S. Słowińska, *W duchu solidarności pokoleń – edukacja międzygeneracyjna z perspektywy niemieckiej*, „Rocznik Andragogiczny” 2010, s. 224.

¹³ E. Karmolińska-Jagodziki, *Komunikacja międzypokoleniowa – rozważania wokół różnic kulturowych*, „Studia Edukacyjne” 2012, nr 21, s. 205.

¹⁴ J. Garewicz, *Pokolenie jako kategoria socjologiczna*, „Studia Socjologiczne” 1983, nr 1 (83), s. 77.

¹⁵ S. Słowińska, *W duchu solidarności pokoleń...*, dz. cyt., s. 226.

Predykatory kulturowego systemu rodziny

Kulturowy kontekst funkcjonowania rodziny obejmuje m.in. odmienność narodową, wraz ze specyficznym dlań dziedzictwem kulturowym (dziedzictwami kulturowymi) przodków, oraz dziedzictwem kultury dominującej w przypadku lokowania się rodziny w obrębie mniejszości narodowej w warunkach wielonarodowego państwa, które przyczyniają się do różnorodności przejawianej w granicach rodziny. Zatem, im bliżej siebie w aspekcie kulturowym są rodziny, tym większe może być podobieństwo w realizacji ich podstawowych zadań¹⁶ oraz – im większe jest zróżnicowanie kulturowe w obrębie ich systemu, tym większe może być okazywanie określonego poziomu tolerancji dla różnic kulturowych¹⁷, która przenika także do zróżnicowanej kulturowo przestrzeni społecznej, a więc społeczno-kulturowego otoczenia rodziny. Nie bez znaczenia jest przy tym dualny narodowo status kulturowy rodziny. Doświadczenie bowiem odmienności kulturowej w ramach systemu rodziny oraz poza nią, orientuje na wypracowanie strategii radzenia sobie z ową odmiennością. W efekcie uruchomione mogą być procesy:

- szybkiego „wtapiania się” w nową kulturę w możliwie najkrótszym czasie,
- sztywnego trzymania się tradycyjnych wzorców funkcjonowania,
- budowania „kulturowego mostu” między tradycją i nową kulturą, kontynuacji własnej tożsamości w nowych warunkach¹⁸.

Warto zatem poddać analizie kulturowy system rodziny w kontekście doświadczanego przez członków rodziny kulturowego (narodowego) dualizmu. Otóż, jak pokazują badania przeprowadzone przez autorkę wśród polskich rodzin zamieszkujących na Wileńszczyźnie¹⁹, ów dualizm kulturowy jest ich udziałem w różnym nasyceniu, zarówno w obrębie przestrzeni rodzinnej (zróżnicowanie narodowe członków rodziny), jak i społecznej (przynależność do polskiej mniejszości narodowej oraz społeczne funkcjonowanie w zróżnicowanym narodowo środowisku). Potencjał kulturowy systemu rodziny można więc rozpatrywać w dwóch perspektywach – *rodzinnej* i *społecznej*.

Odnosząc się do *perspektywy rodzinnej*, na podstawie przeprowadzonych badań, należy stwierdzić, iż owo zróżnicowanie jest stosunkowo niskie. Zdecydowana bowiem większość badanych oraz członkowie ich rodzin (zarówno po

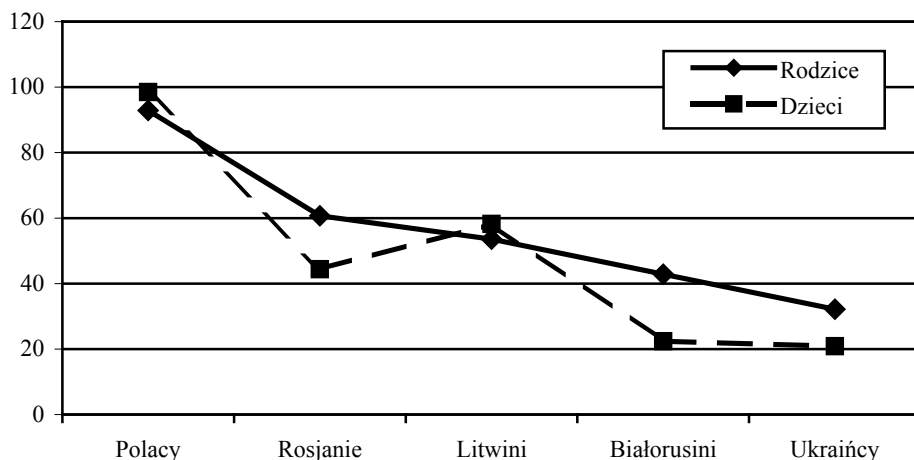
¹⁶ M. Płopa, *Psychologia rodziny...*, dz. cyt., s. 82.

¹⁷ Tamże, s. 83.

¹⁸ Tamże, s. 86.

¹⁹ Badania wśród polskich rodzin zamieszkujących na Wileńszczyźnie, z wykorzystaniem sondażu diagnostycznego, były realizowane w dwóch etapach. W 2012 r. zrealizowano badania wśród 77 rodzin, a w 2014 r. badaniami objęto pokolenie rodziców – 56 badanych i pokolenie dzieci – 67 badanych w wieku 16–21 lat.

stronie respondenta, jak i jego współmałżonka), w perspektywie czterech pokoleń, legitymuje się polskim pochodzeniem. Mniejszy odsetek stanowią natomiast badani, których rodziny są kulturowo zróżnicowane ze względu na odmienność narodową współmałżonków respondentów z pokolenia rodziców (19,5%), ich rodziców (20,8%), rodziców ich współmałżonków (37,7%), a także dziadków badanych (20,8%) i dziadków ich współmałżonków (35,1%). Przeważają wśród nich związki (zwłaszcza ze strony mężów badanych respondentek) z Rosjanami, Białorusinami i Litwinami, w mniejszym zaś odsetku z Ukraińcami. Zaznaczają się przy tym pewne prawidłowości. Otóż, jeśli w pokoleniach pradziadków i dziadków miała miejsce odmienność narodowa współmałżonka, to w następnych pokoleniach owo zróżnicowanie również występuje²⁰. Ponadto, jeśli odmienny narodowo jest ojciec (pokolenie rodziców) i jego przodkowie, to jego narodowość przesądza o identyfikacji narodowej rodziny. Badani, zarówno pokolenie rodziców i pokolenie dzieci, zdecydowanie pozytywnie i pozytywnie odnoszą się również do zawierania zróżnicowanych narodowo związków małżeńskich. Dominuje jednak orientacja na związki zawierane w obrębie własnej wspólnoty narodowej, następnie z Litwinami, Rosjanami, w mniejszym odsetku zaś z Białorusinami i Ukraińcami (por. Wykres 1).

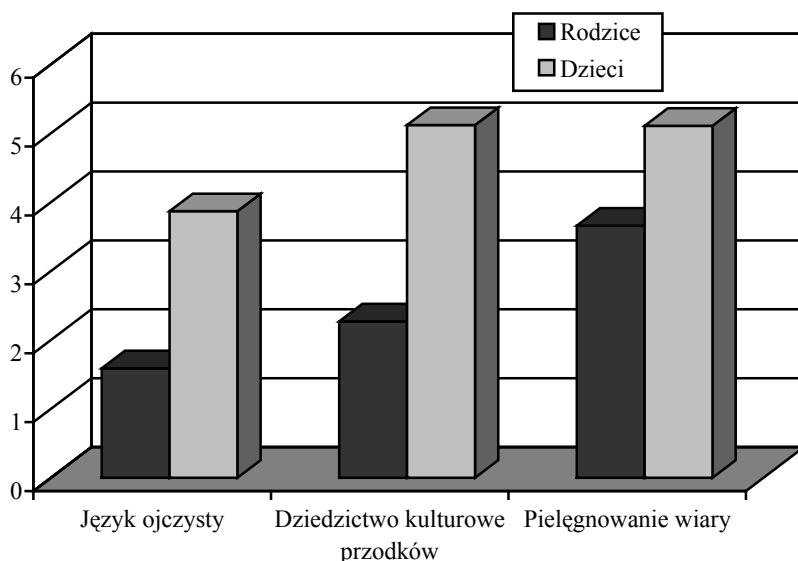

Wykres 1: Stosunek badanych do zawierania zróżnicowanych narodowo związków małżeńskich (dane w procentach). Źródło: Opracowanie własne.

Fig. 1: The attitude of the research subjects toward entering mixed nationality marriages (data in percentages). Source: Developed by the author.

²⁰ A. Szerląg, *Narodowy dualizm w codzienności polskich rodzin na Wileńszczyźnie*, [w:] J. Nikitorowicz (red.), *Patriotyzm i nacjonalizm. Ku jakiej tożsamości kulturowej?*, Oficyna Wyd. „Impuls”, Kraków 2013, s. 196.

Największa przy tym pokoleniowa zbieżność wystąpiła w odniesieniu do związków małżeńskich zawieranych z Polakami, a zatem w obrębie własnej wspólnoty narodowej i z Litwinami – przedstawicielami dominującej wspólnoty narodowej. Większą rozbieżność odnotować należy natomiast w odniesieniu do związków małżeńskich zawieranych z Białorusinami, Rosjanami i Ukraińcami, przy jednoczesnej najniższej ich ocenie, zwłaszcza ze strony pokolenia dzieci. Odmienność narodowa obecna jest zatem w przestrzeni rodzinnej i stratyfikuje kulturowy system rodziny. Istotne jest w związku z tym pytanie o treści kultury i ich nasycenie w owej przestrzeni. Już wstępna analiza wyników badań pokazuje, iż poczucie polskości wśród badanych opiera się na trzech zasadniczych filarach: *mowa – dziedzictwo kulturowe – wiara*²¹. Wszyscy badani rodzice (100%) oraz dzieci (52,44%) podkreślili bowiem, iż ostoją polskości jest język, dzięki któremu możliwe jest trwanie i przekaz polskiego dziedzictwa kulturowego (rodzice – 36,4%, dzieci – 70,73%) i tym samym kulturowa autoidentyfikacja. Ważna jest przy tym edukacja w języku polskim, a więc prawo do polskiej oświaty (rodzice – 31,2%, dzieci – 50,61%). O polskości świadczą również pielęgnowane polskie tradycje, obyczaje i święta (rodzice – 36,4%, dzieci – 12,20%), a także wiara (rodzice – 22%, dzieci – 17,68%) i w związku z nią prawo do odprawiania mszy św. w języku polskim.

Wykres 2: Wartości znaczące konceptualizujące kanon polskości w badanych rodzinach. Źródło: Opracowanie własne.

Fig. 2: Significant values conceptualising the canon of Polish identity in the families studied. Source: Developed by the author.

²¹ Tamże, s. 206.

Można im więc nadać status kulturowego kanonu polskości, który ugruntowują trzy znaczące dla badanych wartości: język ojczysty, dziedzictwo kulturowe przodków oraz pielęgnowanie wiary, które znalazły się wśród najwyższej cenionych przez badanych rodziców i dzieci wartości (por. Wykres 2)²².

Owe wartości, jak z powyższego wynika, przesadzają o zakresie kulturowego systemu rodziny i, w konsekwencji, o kulturowej identyfikacji jej członków. Są przy tym również postrzegane przez społeczność lokalną jako identyfikatory kulturowej przynależności ich polskich sąsiadów. Badani rodzice stwierdzili bowiem, iż są rozpoznawani przez odmiennych kulturowo sąsiadów jako Polacy dzięki polskiej mowie – 100%; pielęgnowaniu polskich tradycji i obchodzeniu świąt (w tym państwowych z ich narodową symboliką) – 67,86%; uczestnictwu w mszy św. odprawianej w języku polskim – 57,14%, a także wysyłaniu dzieci do polskich instytucji oświatowych (przedszkola i szkoły) – 28,57%. Im zatem przypisać należy konceptualne znaczenie dla generowanej pokoleniowo w rodzinie przestrzeni kulturowej, która, stanowiąc odniesienie dla kulturowej identyfikacji członków rodziny, gwarantuje kulturowe trwanie rodziny.

Międzygeneracyjny przekaz dziedzictwa kulturowego a kulturowy system rodziny

Analizując kulturowy potencjał systemu rodziny, należy przyjąć, za J. Nikitorowiczem, iż kultura winna być gwarantem harmonii między młodością a starością, pokoleniem starszym i młodszym, dzięki dziedzictwu kulturowemu przekazywanemu z pokolenia na pokolenie. Jest ono bowiem związane z „[...] dobrami kultury, zachowaniami ludzkimi oraz przedmiotami stanowiącymi rezultaty tych zachowań. Dziedzictwo kulturowe będąc związane z tradycją sięgającą wielu pokoleń zawiera immanentnie gwarancję trwałości i ulega idealizacji, stając się zbiorem wartości uświęconych, symboli otoczonych czcią i powagą”²³. Dziedzictwo kulturowe wspólnoty rodzinnej staje się tym samym istotnym odniesieniem w procesie kulturowej identyfikacji zarówno poszczególnych członków rodziny, jak i samej rodziny jako całości. Dlatego jako istotny uznać należy proces przenoszenia wzorów kulturowych (obowiązkowych i fakultatywnych), a więc dziedziczenie, dokonujące się w ramach kontaktów społecznych²⁴,

²² Wartości znaczące dla badanych, w kontekście międzygeneracyjnego przekazu treści kultury, wyłoniono na podstawie ich wskazania przez badanych oraz dokonanej przez nich hierarchizacji tychże wartości na skali od 1 do 13, gdzie 1 oznaczało wartość najwyższej cenioną, a 13 wartość cenioną najniższą.

²³ J. Nikitorowicz, *Dziedzictwo kulturowe i etos generacji...*, dz. cyt., s. 19.

²⁴ Za: A. Sadowski, *Spółczesność zróżnicowane kulturowo a problem dziedzictwa kulturowego*, [w:] J. Nikitorowicz, J. Halicki, J. Muszyńska (red.), *Międzygeneracyjna transmisja...*, dz. cyt., s. 47.

w procesie rodzinnej socjalizacji. Jest ona bowiem, zdaniem Basila Bernsteina, „[...] procesem, w którym dziecko nabywa określoną tożsamość kulturową oraz postawę w stosunku do tej tożsamości [...], uwrażliwia na oczekiwania innych związane z pełnieniem przez niego różnorodnych ról społecznych, [...] jest przede wszystkim procesem komunikacyjnym”²⁵. Czynnikiem natomiast warunkującymi przedmiot międzypokoleniowej transmisji i jej znaczący charakter są:

- natura i typ (rodzaje) wartości będących przedmiotem przekazu,
- sposób postrzegania przez dziecko przedmiotu transmisji międzypokoleniowej oraz przypisywanie owemu przedmiotowi znaczenia przez rodziców,
- jakość relacji interpersonalnych między rodzicami i dziećmi²⁶.

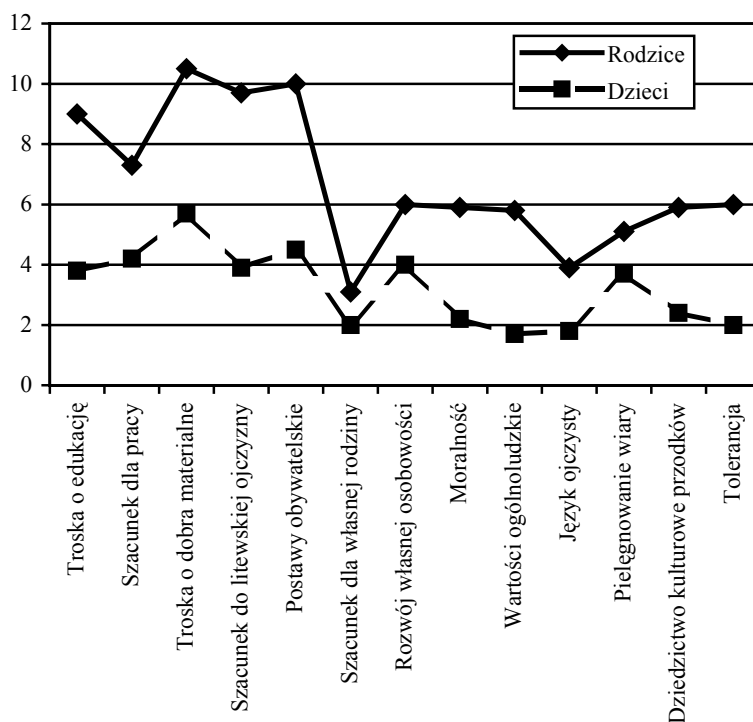
Chcąc więc wskazać na zakres międzygeneracyjnej transmisji dziedzictwa kulturowego w badanych rodzinach, w pierwszej kolejności odniesiono się do jakości relacji interpersonalnych, z uwzględnieniem czynnika odmienności narodowej. Przyjęto bowiem założenie, że jakość tych relacji może warunkować podatność dzieci na kulturowy przekaz rodziców. Jak pokazują wyniki badań, zdecydowana większość rodziców i dzieci wzajemne relacje w rodzinie określa zdecydowanie jako bardzo dobre, choć czasami zdarzają się problemy (rodzice – 57,14%; dzieci – 37,31%) oraz bardzo dobre, pozbawione istotnych problemów (rodzice – 32,14%, dzieci – 31,34%). W niewielkim odsetku (zdaniem rodziców – 14,29%; zdaniem dzieci – 26,87%) owe problemy dotyczą uobecniającej się w rodzinie odmienności narodowej członków rodziny lub narodowej konotacji rodziny w środowisku społecznym i dotyczą głównie: braku szacunku dla odmienności kulturowej; braku akceptacji dla edukacji w szkołach dla odmiennych narodowo uczniów; braku zrozumienia dla aktywności społecznej, politycznej i kulturalnej; kontaktów z przedstawicielami innych wspólnot narodowych. Można zatem przyjąć, iż jakość relacji wewnątrzrodzinnych badanych sprzyja międzypokoleniowej transmisji rodzinnego dziedzictwa kulturowego. W związku z tym przedmiotem eksploracji uczyniono również zakres i zbieżność międzygeneracyjnego przekazu w rodzinnej socjalizacji. Przedmiot tegoż przekazu, jak pokazują wyniki badań, lokuje się w pięciu zasadniczych zakresach (por. Wykres 3).

1. **Zakres familiarno-autonomiczny** – budują go szacunek dla własnej rodziny oraz rozwój własnej osobowości. Cechuje go wysoki stopień uznania i zbieżności zarazem wśród badanych.
2. **Zakres narodowej identyfikacji** – warunkujący kształtowanie się poczucia narodowej przynależności, dzięki pielęgnowaniu języka ojczystego, wiary, dziedzictwa kulturowego przodków oraz tolerancji. Istotne

²⁵ J. Bielecka-Prus, *Transmisja kultury w rodzinie i w szkole. Teoria Basila Bernsteina*, Wyd. Nauk. PWN, Warszawa 2010, s. 155–157.

²⁶ Zob.: E. Ogrodzka-Mazur, *Rodzina i dziecko. Ciągłość i zmiana transmisji dziedzictwa kulturowego w przestrzeni pogranicza*, [w:] J. Nikitorowicz, J. Halicki, J. Muszyńska (red.), *Międzygeneracyjna transmisja...*, dz. cyt., s. 64.

znaczenie przypisano przy tym językowi ojczystemu, w odniesieniu do którego wystąpiła największa zbieżność w zakresie uznania przez badanych, a także pielęgnowaniu wiary. Nieco mniejsze znaczenie (choć ważne dla międzygeneracyjnego przekazu) przypisano dziedzictwu kulturowemu przodków oraz tolerancji.

Wykres 3: Zakres i zbieżność międzygeneracyjnego przekazu w rodzinnej socjalizacji. Źródło: Opracowanie własne.

Fig. 3: The scope and coincidence of intergenerational transfer in family socialisation. Source: Developed by the author.

3. **Zakres aksjonormatywny** – wyznaczany przez moralność i wartości ogólnoludzkie, znacznie wyżej cenione przez pokolenie rodziców niż pokolenie dzieci, którym mimo to przypisano stosunkowo wysoką ważność w międzygeneracyjnym przekazie.
4. **Zakres egzystencjalno-prospektywny** – wyznaczają go troska o edukację, szacunek dla pracy oraz troska o dobra materialne, w odniesieniu do których stwierdzić należy największą rozbieżność w przypisaniu im znaczenia przez pokolenie rodziców i pokolenie dzieci – rodzice cenili je znacznie wyżej niż dzieci.
5. **Zakres obywatelski** – odnoszą się do niego szacunek dla litewskiej ojczyzny oraz postawy obywatelskie. W najmniejszym stopniu tego typu

treści w międzygeneracyjnym przekazie oczekiwały badane dzieci, rodzice zaś cenili je znacznie wyżej.

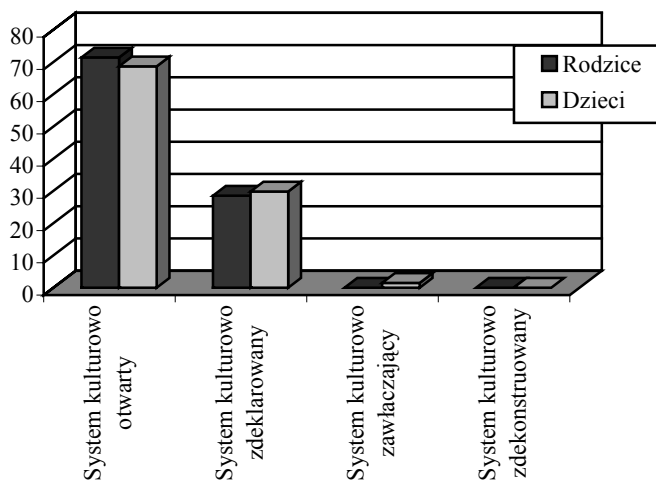
Każdy z tych zakresów można, w konsekwencji, uznać jako podsystem kulturowego systemu rodziny. Biorąc natomiast pod uwagę stopień przypisanej ważności zakresom przedmiotu międzygeneracyjnego przekazu oraz występującą zbieżność w ocenach pokolenia rodziców i pokolenia dzieci, uznać należy, iż dominujące w międzygeneracyjnym przekazie są treści lokujące się w podsystemach familiarno-autonomicznym oraz narodowej autoidentyfikacji. W dalszej zaś kolejności w podsystemie aksjonormatywnym. Najmniej znaczące dla badanych, choć oczekiwane w międzygeneracyjnym przekazie, są natomiast podsystem egzystencjalno-prospektywny i w znacznie mniejszym stopniu podsystem obywatelski.

Warto, w związku z tym, wskazać na kontekstualny wymiar funkcjonowania kulturowego systemu rodziny, wyznaczany przez odmienną kulturową członków rodziny oraz więzi między nimi, stosunek do odmiennych kulturowo tradycji i wartości, wspólnie uznawane w rodzinie treści kultury, uobecniające się wspólnie w międzygeneracyjnej transmisji oraz rodzinnej socjalizacji. Na ich podstawie można wykonypować cztery typy kulturowego systemu rodziny.

1. Typ kulturowo otwarty – w rodzinie ma miejsce wzajemne uznanie odmienności kulturowej członków rodziny, przejawiające się w poszanowaniu odmiennych kulturowo tradycji, zwyczajów i wartości, w wypracowaniu wspólnych treści kulturowych, które wpływają na codzienne funkcjonowanie rodziny oraz wychowanie dzieci, a odmienną kulturową członków rodziny nie jest przyczyną konfliktów w rodzinie.
2. Typ kulturowo zdeklarowany – w rodzinie, mimo odmienności kulturowej jej członków, dominuje tylko jedna kultura, przy jednoczesnych silnych więziach wewnątrzrodzinnych, wszyscy członkowie rodziny podporządkowują się jej bez problemów, wychowanie dzieci odbywa się zgodnie z dominującą w rodzinie kulturą, odmienną kulturową nie jest przyczyną konfliktów w rodzinie.
3. Typ kulturowo zawłaszczający – w rodzinie dominuje tylko jedna kultura, przy zaburzonych więziach wewnątrzrodzinnych, wszyscy członkowie rodziny muszą się jej podporządkować, wychowanie dzieci odbywa się zgodnie z dominującą w rodzinie kulturą, odmienną kulturową jest często przyczyną konfliktów w rodzinie.
4. Typ kulturowo zdekonstruowany – w rodzinie ma miejsce ostre ścieranie się wpływów kulturowych, skutkujące kulturowym rozproszaniem w życiu rodziny, więzi rodzinne są zaburzone, odmienną kulturową członków rodziny jest przyczyną konfliktów w rodzinie, a wychowanie dzieci nie jest kulturowo określone.

Biorąc zatem pod uwagę cechy specyficzne każdego z wyróżnionych typów kulturowych systemów rodziny można stwierdzić, iż w przypadku badanych

rodzin mamy do czynienia z dwoma typami – typem kulturowo otwartym oraz typem kulturowo zdeklarowanym (por. Wykres 4).

Wykres 4: Typy kulturowych systemów badanych rodzin (dane w procentach). Źródło: Opracowanie własne.

Fig. 4: Types of cultural systems in the families studied (data in percentages). Source: Developed by the author.

Pierwszy z nich jest dominującym wśród badanych rodzin, zaś typ drugi odnosi się do tych spośród nich, w których mamy do czynienia wyłącznie z polskim pochodzeniem z pokolenia na pokolenie lub ze zróżnicowaniem narodowym, ale konsensualnym opowiedzeniem się po stronie jednej kultury. Dotyczy to zwłaszcza rodzin, w których matki/babki zawarły związki małżeńskie z Litwinami. Powyższe znajduje potwierdzenie zarówno w deklaracjach badanych rodziców, jak i dzieci.

W przypadku rodzin kulturowo otwartych mają miejsce również bardzo pozytywne stosunki wewnątrzrodzinne, niezależnie od odmienności narodowej ich członków (rodzice – 53,57%; dzieci – 62,69%), a w rodzinach kulturowo zdeklarowanych pozytywny charakter owych stosunków zależy natomiast od stopnia akceptacji dominującej w rodzinie kultury (rodzice – 39,29%; dzieci – 23,88%).

Orientacja zatem na własną rodzinę, z poszanowaniem autonomii każdego członka rodziny, stanowi odniesienie dla kształtowania się wielowymiarowej tożsamości kulturowej zarówno w warunkach rodziny kulturowo otwartej, jak i rodziny kulturowo zdeklarowanej. Ową prawidłowość można zatem uznać za istotną przesłankę międzygeneracyjnego przekazu w rodzinach doświadczających odmienności kulturowej w obrębie ich samych czy poza nimi.

Przenikanie się kultur na polsko-litewskim pograniczu kulturowym

Kulturowy potencjał rodziny zależy również od jej otoczenia społeczno-kulturowego. Indywidualne bowiem biografie oraz system rodziny, konceptualizowane przez historyczność i czas, orientują na zróżnicowane kulturowo społeczeństwo, w przestrzeni którego dochodzi do spotkania/konfrontacji kultur i w konsekwencji określonego doświadczania. W społeczeństwie zróżnicowanym kulturowo bowiem „[...] w przeważającej mierze żywiołowy proces kształtowania się stosunków międzykulturowych zdominowany jest najczęściej przez politykę asymilacyjną grupy dominującej oraz przez różny charakter zapoczątkowanych w przeszłości i utrzymujących się nadal procesów przystosowawczych grup mniejszościowych. Na ogół w społeczeństwie zróżnicowanym kulturowo utrzymuje się stratyfikacja kulturowa, uprzedzenia międzykulturowe, co podtrzymuje procesy akomodacji i asymilacji kulturowej. Równolegle kształtują się różne postacie rywalizacji i współdziałań międzykulturowych²⁷. Dlatego właśnie interakcji kulturowych i społecznych, przesądzających o procesie kształtowania się tożsamości, nie należy ograniczać do określonego kulturowo środowiska rodzinnego, gdyż w sytuacji funkcjonowania na stykach kultur, w sposób naturalny, wespół z Innymi (kulturowo odmiennymi), staje się ono uczestnikiem procesu przenikania się kultur, który we wspólnie doświadczanej i koncyptowanej przestrzeni społeczno-kulturowej eksponuje²⁸:

- specyfikę, usytuowanych na pograniczach, kultur wraz z ich dziedzictwem,
- doświadczenia historyczne w zakresie koegzystencji odmiennych kulturowo wspólnot,
- treści kultury uznane i realizowane ze względu na wspólną przeszłość historyczną i wspólnie antycypowaną przyszłość,
- przestrzenie doświadczania odmienności kulturowej: obywatelską, społeczną (sąsiedzka), kulturową, rodzinną,
- socjalizację zorientowaną dualistycznie bazującą na międzypokoleniowym przekazie,
- tożsamość wielokulturową (wielowymiarową), umożliwiającą zachowanie własnej tożsamości w nowej kulturze oraz wspomagającą identyfikację z inną kulturą²⁹,
- wspólnotę życia wraz z jej aksjologią i pragmatyką życia codziennego na stykach kultur.

By jednak owo przenikanie się kultur miało miejsce, musi być spełniony warunek usankcjonowania zróżnicowania kulturowego społeczeństwa, a więc

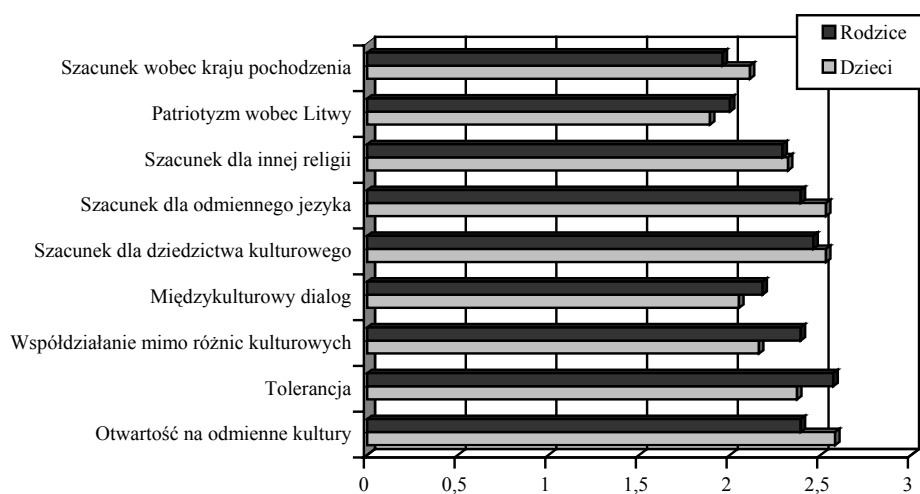
²⁷ A. Sadowski, *Spółczesność zróżnicowane kulturowo...*, dz. cyt., s. 46.

²⁸ Zob.: A. Szerłaż, *Narodowy dualizm w codzienności...*, dz. cyt., s. 197–213.

²⁹ J. Nikitorowicz, *Dziedzictwo kulturowe i etos generacji...*, dz. cyt., s. 27.

społeczeństwa, „[...] w którym występują dwie lub więcej grupy lub kategorie kulturowe oraz taki stopień tolerancji ze strony dominującej grupy kulturowej, jak i pozostałych, który stwarza szanse uzewnętrzniania działań mniejszości społecznych w kierunku podtrzymywania lub rozwoju swoich wartości kulturowych. Społeczeństwo zróżnicowane kulturowo tworzy się na skutek wdrażania do praktyki życia zbiorowego zasady wolności i demokracji. [...] Wolność jest rozumiana [przy tym – wtrąc. A.S.] jako prawo każdej grupy do zachowania i kultywowania swojej odrębności kulturowej, swojej kultury”³⁰.

W przypadku badanych rodzin warunek ten postrzegać należy z *perspektywy oficjalnej* oraz z *perspektywy rodzinno-społecznej*. W pierwszym przypadku – *perspektywy oficjalnej* – państwo litewskie uznaje zróżnicowanie narodowe społeczeństwa litewskiego i stosownymi ustawami określa zakres swobód tychże mniejszości, ale jego polityka wewnętrzna jest raczej polityką „niechęci” wobec mniejszości narodowych, szczególnie jednak polskiej, która najbardziej spośród innych domaga się przestrzegania należnych jej praw.

Wykres 5: Aksjologia na styku kultur. Źródło: Opracowanie własne.

Fig. 5: Axiology on the point of contact between cultures. Source: Developed by the author.

Polityka ta, co ważne, w istotnym stopniu kształtuje opinię publiczną. Tym samym Polacy doświadczają swoistego kulturowo-obywatelskiego dysonansu o stosunkowo wysokim nasyceniu. Z jednej strony mają bowiem świadomość swoich praw do podtrzymywania, uzewnętrzniania i rozwoju własnego dziedzictwa kulturowego, z drugiej zaś strony poddawani są presji polityki asymilacyjnej (często o nacjonalistycznym podłożu), zawężającej zakres ich swobód. Wszyscy badani wskazali również na społeczną ekspozycję ich polskiej przyna-

³⁰ A. Sadowski, *Społeczeństwo zróżnicowane kulturowo...*, dz. cyt., s. 45–46.

leżności narodowej oraz częste określanie ich mianem „polskich Litwinów”³¹. W związku z tym mają poczucie „zawieszenia” między kulturą polską i litewską, a więc między dziedzictwem kulturowym przodków i dziedzictwem kultury dominującej. W przypadku natomiast *perspektywy rodzinno-społecznej* ma miejsce ewidentna orientacja na własne dziedzictwo kulturowe oraz uznanie doń prawa w zróżnicowanej kulturowo społeczności lokalnej. Odmienność kulturowa jest zatem wpisana w codzienność badanych rodzin. Stanowi często przedmiot rodzinnych dyskusji ze względu na zróżnicowanie kulturowe samej rodziny (zdaniem rodziców – 35,71%, zdaniem dzieci – 26,87%), ale przede wszystkim sytuacji narodowej na Litwie (zdaniem rodziców – 46,43%, zdaniem dzieci – 31,43%). Potwierdza tym samym usytuowanie badanych rodzin na stykach kultur, któremu towarzyszy proces przenikania się kultur. Jak pokazały badania jest on silnie podbudowany aksjologią pogranicza kulturowego (por. Wykres 5).

Badani (pokolenie rodziców i pokolenie dzieci) zdecydowanie jako bardzo ważne i ważne³² uznali wartości orientujące na poszanowanie odmiennych kultur i ich przejawów (dziedzictwo kulturowe, język, religia) oraz międzykulturowe współdziałanie. Znamienne jest przy tym to, iż pokolenie rodziców bardziej eksponowało otwartość na odmienne kultury, z jednoczesnym poszanowaniem dziedzictwa kulturowego, języka i religii. Pokolenie dzieci natomiast większą wagę przypisywało wartościom ewidentnie międzykulturowym, a więc tolerancji, współdziałaniu mimo różnic kulturowych, międzykulturowemu dialogowi oraz patriotyzmowi wobec Litwy, a więc przenikaniu się kultur na polsko-litewskim pograniczu kulturowym. Można zatem przyjąć, iż pokolenie rodziców jest raczej nastawione na uznanie prawa do kultywowania własnej kultury i jej przetrwania, respektując je także w odniesieniu do przedstawicieli kultur odmiennych. Pokolenie dzieci natomiast nastawione jest bardziej na wielokulturowość *sensu stricto*. I w jednym, i w drugim przypadku ma miejsce przenikanie się polskości i litewskości, w różnym jednak nasileniu. W efekcie mamy do czynienia z dwoma stylami funkcjonowania na stykach kultur: w przypadku pokolenia rodziców *stylem kulturowego konsensusu*, w przypadku pokolenia dzieci *stylem międzykulturowym*. Być może przyczyną takiego stanu rzeczy, w przypadku pokolenia rodziców, jest bardziej „historyczność”, a w przypadku pokolenia dzieci – bardziej „czas.” Sugerować to może postępujące otwieranie się, z pokolenia na pokolenie, na odmienne kultury i międzykulturowe współdziałanie.

Konkluzja

Przeprowadzone badania, których przedmiotem było określenie potencjału kulturowego dualnych kulturowo rodzin, w pokoleniowej dywersyfikacji uobec-

³¹ A. Szerłaż, *Narodowy dualizm w codzienności...*, dz. cyt., s. 199.

³² Badani oceniali wartości na skali ważności od 0 do 3, gdzie 0 oznaczało wartość nieważną, 1 – mało ważną, 2 – ważną, 3 – bardzo ważną.

niającej się w międzypokoleniowym przekazie, pozwalają na sformułowanie następujących wniosków.

1. Badani, pokolenie rodziców i pokolenie dzieci, akceptują odmienność kulturową członków rodziny, z jednoczesną akceptacją przedstawicieli innych kultur, z którymi pozostają w bezpośrednich i pozytywnych relacjach. Ich wzajemne relacje znamionuje wysoki poziom uznania tolerancji.
2. Kulturowy system rodzin badanych konceptualizują mowa, dziedzictwo kulturowe i wiara, stanowiąc kulturowy kanon polskości.
3. Dominującymi typami kulturowego systemu rodziny są typ kulturowo otwarty oraz typ kulturowo zdeklarowany.
4. Kulturowy przekaz międzygeneracyjny uobecnia się przede wszystkim w sferze familiarno-autonomicznej oraz narodowej autoidentyfikacji o istotnej podbudowie aksjonormatywnej.
5. Odmienność kulturowa badanych odzwierciedla się przede wszystkim w przestrzeniach oficjalnej oraz rodzinno-społecznej, stanowiących odniesienie dla procesu przenikania się kultur polskiej i litewskiej, na jakości którego ważą dwa style – styl kulturowego konsensusu, zważywszy pokolenie rodziców, oraz styl międzykulturowy w przypadku pokolenia dzieci, stratyfikowanych jeżeli mówimy o pokoleniu rodziców przez historyczność, a w przypadku pokolenia dzieci przez czas.
6. Międzygeneracyjny przekaz kulturowy w rodzinie ma charakter progresywny, ewoluuje bowiem ku kulturowemu otwarciu się.

Można zatem zaryzykować stwierdzenie, iż doświadczanie odmienności kulturowej w społeczeństwie kulturowo zróżnicowanym sprzyja wypracowaniu strategii chroniącej własne dziedzictwo kulturowe i uwrażliwiającej jednocześnie na kulturową odmienność, będących wspólną podstawą konceptualizacji aksjologii pogranicza kulturowego. W konsekwencji międzypokoleniowe uznanie międzykulturowych wartości zdefiniować można jako ważne przesłanki budowy kapitału społecznego w warunkach wielokulturowego społeczeństwa, który „[...] powstaje nie tylko w wyniku upodabniania się zachowań wielu ludzi o zbliżonym położeniu społecznym lub o wspólnej przynależności grupowej, lecz także w efekcie ich interakcji. Odziaływanie jest dwustronne: cechy grupowe powstają jako wynik złożenia wielu jednostek, a z kolei tak powstały kontekst zbiorowy kształtuje zachowania jednostek”³³.

Wyłonione zatem, na drodze badań, przesłanki konceptualizacji kulturowego systemu rodziny o ewidentnie międzykulturowej proveniencji, nasycające proces przenikania się kultur, uznać można jako istotne podstawy budowy wielokulturowego społeczeństwa, aktywizujące w konsekwencji także w wymiarze obywatelskim. Rzecz jednak w tym, by wszystkie odmienne kulturowo pod-

³³ J. Bartkowski, *Kapitał społeczny i jego oddziaływanie na rozwój w ujęciu socjologicznym*, [w:] M. Herbst (red.), *Kapitał ludzki i kapitał społeczny a rozwój regionalny*, Wyd. Nauk. SCHOLAR, Warszawa 2007, s. 75.

mioty (odmienne kulturowo jednostki i wspólnoty) wielokulturowego społeczeństwa cechowała taka właśnie strategia na stykach kultur.

Bibliografia

- Bartkowski J., *Kapitał społeczny i jego oddziaływanie na rozwój w ujęciu socjologicznym*, [w:] M. Herbst (red.), *Kapitał ludzki i kapitał społeczny a rozwój regionalny*, Wyd. Nauk. SCHOLAR, Warszawa 2007.
- Bielecka-Prus J., *Transmisja kultury w rodzinie i w szkole. Teoria Basila Bernasteina*, Wyd. Nauk. PWN, Warszawa 2010.
- Garewicz J., *Pokolenie jako kategoria socjologiczna*, „Studia Socjologiczne” 1983, nr 1 (83).
- Halicki J., *Relacje międzygeneracyjne i ich jakość*, [w:] J. Nikitorowicz, J. Halicki, J. Muszyńska (red.), *Międzygeneracyjna transmisja dziedzictwa kulturowego. Globalizm versus regionalizm*, Trans Humana, Białystok 2003.
- Karmolińska-Jagodzik E., *Komunikacja międzypokoleniowa – rozważania wokół różnic kulturowych*, „Studia Edukacyjne” 2012, nr 21.
- Mamzer H., *Tożsamość w podróży. Wielokulturowość a kształtowanie tożsamości jednostki*, Wydawnictwo Naukowe Uniwersytetu im. Adama Mickiewicza w Poznaniu, „Seria Socjologia Nr 32”, Poznań 2003.
- Nikitorowicz J., Halicki J., Muszyńska J., *Wstęp*, [w:] J. Nikitorowicz, J. Halicki, J. Muszyńska (red.), *Międzygeneracyjna transmisja dziedzictwa kulturowego. Globalizm versus regionalizm*, Trans Humana, Białystok 2003.
- Nisbett R.E., *Geografia myślenia*, Wyd. Smak Słowa, Sopot 2009.
- Ogrodzka-Mazur E., *Rodzina i dziecko. Ciągłość i zmiana transmisji dziedzictwa kulturowego w przestrzeni pogranicza*, [w:] J. Nikitorowicz, J. Halicki, J. Muszyńska (red.), *Międzygeneracyjna transmisja dziedzictwa kulturowego. Społeczno-kulturowe wymiary przekazu*, Trans Humana, Białystok 2003.
- Płopa M., *Psychologia rodziny. Teoria i badania*, Oficyna Wyd. „Impuls”, Kraków 2005.
- Sadowski A., *Społeczeństwo zróżnicowane kulturowo a problem dziedzictwa kulturowego*, [w:] J. Nikitorowicz, J. Halicki, J. Muszyńska (red.), *Międzygeneracyjna transmisja dziedzictwa kulturowego. Globalizm versus regionalizm*, Trans Humana, Białystok 2003.
- Słowińska S., *W duchu solidarności pokoleń – edukacja międzygeneracyjna z perspektywy niemieckiej*, „Rocznik Andragogiczny” 2010.
- Szerłąg A., *Narodowy dualizm w codzienności polskich rodzin na Wileńszczyźnie*, [w:] J. Nikitorowicz (red.), *Patriotyzm i nacjonalizm. Ku jakiej tożsamości kulturowej?*, Oficyna Wyd. „Impuls”, Kraków 2013.
- Theiss W., *Dom i ojczyzna – miejsca w świecie bez miejsc. Trzy perspektywy*, [w:] D. Lalak (red.), *Dom i ojczyzna. Dylematy wielokulturowości*, Universitas Varsoviensis, Warszawa 2008.